
SRPSKA ORGANICISTIČKA MISAO

Mirko Đorđević

The well-known Serbian sociologist of religion deals with the sources and meanings of Serbian conservative thought, which he describes as organicistic. The author tracks the genesis of this thought from Nikolaj Velimirović, Justin Popović, Dimitrije Ljotić to Dobrica Ćosić and Amfilohije Radović. It was a result of nostalgia for the Middle Ages and archaic aspects of life directed against modern society. This thought served as the foundation of the nationalist ideology in the 1980s.

Nesporazumi oko termina

U razvojnim tokovima srpske filozofske i teološke misli – kao i političke ili društvene misli – organska ili organicistička misao svakako nije neka nepoznata komponenta. Dok je srpska liberalna ili socijalistička misao – posebno kasnije marksistička misao – relativno dobro sistematizovana i proučena, organicistička misao je ostala na neki način po strani i reklo bi se da nije privukla pažnju kakvu nesumnjivo zaslužuje. Kada je već osamdesetih godina XX veka došlo do sloma mnogih idejnih tokova i političkih koncepata, zanimanje za srpsku organicističku misao ne samo da je poraslo već je ona doživela

neku vrstu renesanse – barem njeni sledbenici tako kažu – i iznova je postala aktuelna. Verovatno je to bio razlog mnogih nesporazuma oko definisanja i redefinisavanja te misli, posebno nesporazuma oko termina koji bi bili najprikladniji. Ta misao se u nekim slučajevima određuje u krugu filozofske misli kod Srba, u drugim pak, što je ispravnije, ona se izučava uporedo sa drugim tokovima misli. Uglavnom nedostaje njeno sistematičnije izučavanje, iako su neka istraživanja do sada dala solidne rezultate¹. Sve do danas, međutim, mogu se sresti neke definicije naglašeno ideološki intonirane, što naravno smeta u pokušajima njenog pravilnog definisanja. U drugim kulturama – kod Rusa i Francuza, posebno – tih problema, reklo bi se, nema. Kada E. Sioran određuje prirodu utemeljivača francuske organicističke misli, on svom radu daje podnaslov *Esej o reakcionarnoj misli*². U jednom solidnom univerzitetskom kursu o organicističkoj misli, sa posebnim osvrtom na odnos francuske klasične organicističke misli od De Mestra i Bonala do nemačkih mislilaca, Herdera i Mosera, poznati francuski istraživač bez straha od nesporazuma svom delu daje naslov *Kontrarevolucionarna misao*. Tako postupaju i mnogi drugi istraživači³. Zbog „svežine“ istorijskog pamćenja ovakve odrednice kod nas podstiču brojne nesporazume. Ako se za jednu misao kaže da je „napredna“ ili „reakcionarna“, posebno „kontrarevolucionarna“, time se nije mnogo reklo. Stvari ne stoje bolje ni kada se kaže „nacionalna misao“ jer nema dokaza da srpska liberalna misao ne pripada krugu nacionalne misli. U svakom slučaju, takve odrednice upućuju na aksiološki stav, ili, što je gore, na ideološki stav, a i jedno i drugo udaljava

¹ Andrija B. Stojković: Razvitak filosofije u Srba, „Slovo ljubve“, Beograd 1972.

² Emil Sioran: *Esej o reakcionarnoj misli* u knjizi Žozer de Mestr: *Spisi o revoluciji*, „Gradac“, Čačak 2001.

³ Žan-Luj Darsel, predgovor knjizi Ž. de Mestra istoga izdavača.

istraživača od nužne potrage za njenim izvorima i značenjima. Sasvim drugačije stoji stvar ako se određena misao odredi kao konzervativna – a to i jeste cilj ovog pristupa – jer se tako lakše definiše u širim evropskim tokovima. Srpska konzervativna misao se, dakle, nužno mora definisati u odnosu na druge tokove misli i kod nas i u Evropi. Ona je odjek evropske organicističke misli i, kako nam se čini, više je samo odjek nego proizvod neposrednog uticaja koji se mogao iskazati na originalan način. Taj je odjek najčešće bivao zakasneli refleks koji se u našim uslovima iskazivao kao naša, „nacionalna“ misao. Najprikladniji termin bi stoga bio *konzervativna* jer ona to jeste i po svojim izvorima i po prirodi svoga iskaza koji se relativno lako prepoznaju na širem planu. Danas je najčešće u upotrebi izraz „organicistička misao“, ali i sintagma „naša nacionalna misao“. Ova potonja se prepoznaje posebno u okviru onoga što se naziva „nova srpska desnica“. U Rusiji i u nekim zapadnim zemljama srodni tokovi označavaju se izrazom „nova duhovna desnica“. Ako se ima na umu već pomenuta činjenica da je ta misao doživela neku vrstu obnove u novije vreme, naročito u toku poslednje decenije XX veka, kada su nestale velike ideologije, u vreme kada se govori čak i o „kraju ideologija“, onda potraga za izvorima i značenjima postaje zaista nužna. Osim u krugovima u kojima je čisto akademska radoznalost nešto što se samo po sebi razume, primerice, K. Leontjev u Rusiji ili De Mestr u Francuskoj bili bi bezmalo zaboravljeni mislioci da ih naše vreme – nekima se činilo neočekivano – nije prepoznalo kao svoje savremenike. Govoreći o De Mestru, svom zemljaku iz savojskih Alpa, jedan profesor u svom eseju kaže da De Mestra „od Drugog svetskog rata nije preuzela nijedna škola mislilaca, nijedna crkva niti koterija“, što uglavnom jeste tačno, ali što ima i svoju drugu stranu: na postkomunističkom Istoku, posebno u krugu savremene misli koja se određuje kao pravoslavna, De Mestr je postao učitelj i

ideolog nove „konzervativne revolucije“⁴. Politička konotacija je sve prisutnija i klasična organicistička misao se svesno ideologizuje. To je još jedan razlog da se izvori misli koja se na ovakav način obnavlja potraže u evropskim razmerama.

U suštini, konzervativna misao uglavnom se jasno definiše samim svojim imenom, a jednako važi i za izraz „organicistička“.

U nekom širem pristupu nužno bi bilo prisetiti se poznatih mesta iz Aristotelove *Politike*, te brojnih srednjevekovnih mislilaca koji shematski jasno prepoznaju poistovećivanje ljudskog društva i biološkog organizma. Slične teze se mogu naći kod T. Hobsa i Ž. Ž. Rusoa, kao i kod mnogih drugih mislilaca. Taj biološki determinizam kao osnovni stav traje do danas i to se kao obrazac prepoznaje kod najnovijih organicista i publicista koji slične obrasce politički eksploatišu i variraju prema političkoj potrebi određenog trenutka. Krajem XVIII i početkom XIX veka organicizam se nametao kao neka vrsta odgovora na sva ona pitanja koja su se otvorila s velikom revolucijom u Francuskoj 1789. godine, u prvom redu na niz pitanja o smislu i kulturnom te civilizacijskom smislu i značenju onih univerzalističkih i individualističkih koncepcija koje su postale od tada zaista ono dominantno u oblikovanju nove Evrope. Ti odgovori – strogo svojevremeni – kakve su ponudili De Mestr ili L. Bonal se i danas nude kao jedini odgovori u krugu intelektualnog neoorganicizma koji, videli smo kada, doživljava obnovu. Nevolja je u tome što se sada sve to javlja u obliku klišea ili stereotipa koji se koriste sasvim nesvojevremeno. Sama pak intelektualna vrednost tih odgovora je obrnuto proporcionalna ideološkoj potrebi koja je danas u prvom planu. U tom smislu se organska misao danas obnavlja kao potreba da se odgovori na sva pitanja koja se otvaraju nakon nestanka ruskog komunizma ili pomenutog „kraja ideologije“.

⁴ Jacques Godechot: *La contre-revolution 1789-1804*. PUF Paris 1961.

ali je sasvim izvesno da pominjani stereotipi neće biti odgovor osim u nameri koja je vidljivo ideološka – stari odgovori nisu pravi odgovori na nova pitanja. Po mišljenju klasičnih organicista ljudsko društvo nije plod racionalne organizacije koju stvaraju ljudske ličnosti u okvirima nekog uvek prisutnog oblika „društvenog odgovora“ koja se izražava kao sistem institucija već je ono jednostavno biološki organizam koji kao takav u sebi sadrži agense koji ga određuju. Tako se društvena organizacija, hijerarhijski shvatana, izvodi iz biološkog „reda“ ili prirodne hijerarhije, pri čemu se prenebregava da bukvalne analogije u misaonom smislu ne znače mnogo barem ne kao neka vrsta univerzalnog odgovora na univerzalne razmere svega onoga što se otvorilo kao problem s velikom revolucijom u Francuskoj. Jednostavnije rečeno, po mišljenju klasičnih organicista u prvom planu je ljudsko društvo shvaćeno kao organizam, a ličnosti se dodeljuje uloga jedne „ćelije“ u takvom organizmu. Iako se danas bezmalo redovno ponavlja ova misao, analogije takvog tipa nemaju onu vrednost kakvu su nekada mogle imati, pri čemu ne treba gubiti iz vida da je privlačnost ostala ista kao i u doba kad je nastala. Jednostavne analogije su uvek privlačne jer nude mogućnost jednostavnog odgovora ali je nevolja u tome što u savremenom maksimalno složeno strukturiranom društvu jednostavni odgovori ne znače mnogo.

U svakom pristupu – a to je i ovde nužno – valja se prisetiti onih ključnih stavova klasičnih organicista kakvi su De Mestr i Bonal.

Rečeno je i ne jednom da su pomenuti mislioci „zaboravljeni“, ali po tome kako oni postaju naši „savremenici“ problem se otvara na nov način i slobodno se može reći da nisu sasvim pali u zaborav. To se opaža jednostavno u tome da se njihove osnovne ideje, najčešće bez navoda, redovno sreću u obliku klišea i stereotipa u novijoj organskoj misli. U svom klasičnom delu *Considérations sur la France* objavljenom još daleke 1796.

godine, posebno u delovima koji su posvećeni „razmatranjima“ o velikoj revoluciji iz 1789, talentovani Savojac De Mestr po jeziku i kulturi Francuz ali u službi kralja Sardinije, savremenik velike revolucije, ponudio je obrasce jedne misli i jednog shvatanja društva koji će decenijama potom – u naše vreme posebno – biti varirani na najrazličitije načine. Sam je De Mestr varirao ideje koje je pregnantno izložio Burke koji je veliku revoluciju situirao u božanski plan Proviđenja i prikazao je kao kolosalni „potres“ i poremećaj „prirodnoga reda i poretka stvari u svetu“. Užasnut terorom velike revolucije Burke je – a to će kasnije biti slučaj i kod J. De Mestra – ostajao veran shemi kontinuiteta i nužnog legalizma, ali njegovu sliku sveta dovodi u pitanje sama činjenica ratova i revolucija koji su u ljudskom društvu postojali i pre velike revolucije. Teror se pravdati ne može ali su klasne borbe i revolucije činjenice ljudske istorije koje se ne mogu ukloniti tako što ih nećemo prihvatati. De Mestr ne napušta ovu ideju kao i druge Burkeove ideje i za veliku revoluciju kaže da ima jednu „satansku crtu koja je odlikuje među svim onim što je do sada viđeno i što će verovatno biti ikada viđeno“. Užasnut terorom ovaj učeni čovek i poliglota uočava da će to biti prvi veliki događaj koji će trajno narušiti „prirodni red stvari“ koji, kako se njemu čini, u ljudskom društvu postoji oduvek. De Mestr ne uprošćava problem, on zna da je Francuska revolucija bila neminovnost i da je svaka restauracija nezamisliva ali ne odustaje od svoje organicističke sheme o istoriji i ljudskom društvu. Njemu nije bilo nepoznato da surovi feudalni sistem s malim brojem plemićkih moćnika i masom kmetova na drugoj strani nije baš neki prirodni red stvari, ali je bio uporan u tome da ponudi neki odgovor na „haos“ koji će kako je verovao biti stanje sveta. U svom glavnom i najvećem delu i u brojnim drugim spisima on naglašava kako ljudi njegovog doba sigurno „prisustvuju najvećem spektaklu koji je ikada gledalo ljudsko oko“, jer se otvara

perspektiva jednog sasvim drugačijeg ljudskog društva u kojem će se na areni odmeravati hrišćanstvo i vek prosvete. Kao i kod Burkea, i kod njega se oseća „strah od revolucije“ koja ruši temelje saveza između trona i oltara za koji se njemu činilo da neće moći da bude ničim zamenjen a posebno ne „apstraktnom metafizikom ljudskih prava“. U osnovi je i kod njega i kod Burkea strah od ateizma, pri čemu kod obojice nema ni pomena o tome da ateizam nije pojava nastala s Francuskom revolucijom budući da je istorija ateizma stara koliko i istorija teizma. Obojica mislilaca su se našli pred velikim paradoksom, a to je nešto sasvim drugo i ujedno najvrednije. To nije prosta analogija između društva i organizma koju mnogi najčešće jedino uočavaju. Hrišćanstvo je bilo i ostalo učenje, poruka i nada, koje nije stvorio filozof već čovek sa ljudima, Isus iz Nazareta, i to su učenje propovedali i širili neuki ljudi, obični ribari s Galilejskog jezera da bi ga prihvatili najučeniji i najprosvetljeniji ljudi. Na tom učenju se temelji moderna evropska i svetska civilizacija. Vek prosvete, međutim, nudi sumu istina najučenijih ljudi, intelektualne elite ali nije sasvim izvesno – pred tim je De Mestr i zastao – da li će tu sumu istina moći da prihvate i oni neuki, svi oni „poniženi i uvređeni“ ovoga sveta. Pod hrišćanstvom De Mestr razume „hrišćanski svet“ feudalnog društvenog sistema s kojim se teško rastaje. Problem koji je ovako otvoren ostaje do danas i moderna organicistička misao ne nudi neke razumnije rešenje budućnosti ljudskog društva u krilu moderne kulture i civilizacije. Niko potom – osim bukvalnih organicista – nije prihvatio osnovnu tezu starog De Mestra, ali je malo ko uspeo da ospori vrednost pitanja koje je u vidu paradoksa ovaj mislilac svojevremeno postavio. Tu je ovaj predstavnik francuske organicističke „kontrarevolucionarne misli“ svakako najizazovniji koja u svom intelektualnom naporu ne posustaje ni danas, kao što u sličnom naporu ne posustaju ni teoretičari ili „teolozi“ revolucije. Ako se odbacuje činjenica imanentnih

promena u društvu – makar društvo bilo shvaćeno i u smislu biološkog organizma – ili ako se ta činjenica uzima i sledi, problem i dalje ostaje prisutan. Svojim naglašenim providencijalizmom ovi mislioci nadahnjuju i danas čitav niz mislilaca konzervativne orijentacije koji revolucije u društvu vide kao „kaznu božju“ jer navodno te promene narušavaju prirodni red i normalno stanje u svetu. Poseban je problem kako dokazati da je feudalni sistem „volja božja“ i da čovek nema pravo da menja svet. Odatle se otvara još niz problema koji su aktuelni u savremenoj društvenoj misli. Trijada prema kojoj na nebu postoji Bog, u državi kralj a u porodici domaćin deluje privlačno ali se ne poklapa sa istorijskim realijama, kao što se ne poklapa ni sa dubljim smislom istine i poruke svetu i ljudima koju je donela Hristova „nauka“. Ni iz čega se ne vidi da je ovim misliocima bilo nepoznato biblijsko učenje o društvu i vladaru ili kralju u društvu koje u tim institucijama ne vidi uvek neki strogo pozitivni princip – recimo iz *Prve knjige Samuilove*, 8. 10–15. – ali su oni svoju organicističku shemu pretvarali u učenje koje naglašava primat društva nad ljudskom ličnošću, koja se mora ponašati samo kao „ćelija“ uvek potčinjena „glavi“ organizma. Moderna hrišćanska svest polazi od drugačijih viđenja hrišćanstva koje se obraća ljudskoj ličnosti iznad klasa, nacija i plemena s jednom autentičnom univerzalističkom „globalnom“ porukom. Jednostavan odgovor klasične organicističke misli nas i ne približava dubini onog pitanja koje je onako paradoksalno otvoreno. Da se Proviđenje meša u tokove ljudskog života, to teološki nije sporno, ali je sporno, i to uveliko, da se božanski plan može ovako jednostavno svesti na prostu analogiju. Procesi društvenih promena su imanentni i po prirodi ireverzibilni – teorija o božanskom poreklu vlasti je opšte mesto kod svih organicista koji u demokratiji vide kao i stari De Mestr „najgore stanje društva“. Sve zlo počinje, kako se ističe, ljudskom pobunom „protiv kralja i svojine“. Toj shemi

ostaje verna i moderna organicistička misao i nisu anahroni problemi i pitanja koje ona otvara, ali su odgovori sigurno u krilu modernog društva koje je drugačije strukturirano nego što je to bio slučaj s društvom u XVIII ili XIX veku.

Stari organicisti kakvi su De Mestr i L. Bonal stvorili su pretpostavke konzervative misli koja se u različitim prilikama i istorijskim okolnostima uglavnom jasno prepoznaje kao misao koja se napaja iz tri izvora. U prvom redu to je istorijski konzervativizam sa svojom teorijom istorijskog prava koje se obrazlaže na neobičan način – zanemaruje se čitav niz upravo istorijskih promena koje su ireverzibilne. Konzervativna misao se hrani i nasleđem – intelektualnim nasleđem prosvetljenog apsolutizma ili integralnim apsolutizmom modernih doktrina totalitarističkog tipa. Ona se iskazuje i kao „moderna teokratija“ o čemu se u novije vreme posebno mnogo govori. I De Mestr i Bonal uzimaju tradicionalnu ruralnu zajednicu kao trajnu osnovu za izgradnju ljudske zajednice odnosno države i sa njima će se, kod potonjih sledbenika organicista do najnovijih vremena, ustaliti tradicija shvatanja koje apsolutizuje takav primitivni oblik društveno-ekonomskog života u nadi da će on biti odbrana od potresa koje donose revolucije. U spisima L. Bonala srećemo predloge da se umesto *Deklaracije o pravima čoveka i građanina* donese deklaracija o „pravima Boga“ pod čim on ne podrazumeva religiju kao slobodni izbor čoveka već feudalni sistem vekovima ustaljenog reda u društvu u kojem je društvo sve a individua bezmalo ništa. Malo вреди, na primer, pisani ustav, ali apsolutnu vrednost imaju nepisana pravila, navike i običaji, odnosno ono što se njima čini kao nepromenljiva kategorija – narodi koji nemaju pisani ustav imaju bolju budućnost jer će sačuvati svoj „narodni duh“ i izbeći će potrebe koje revolucije donose sa sobom. Njima se čini da su staleži večne kategorije i da ih moderno društvo, koje oni vide kao „teokratiju, neće prevazići u toku svoga razvoja, posebno u

vremenima kada se *Aufklärung* sudara kobno na sceni istorije sa hrišćanstvom koje oni shvataju kao feudalni „sistem odnosa u hrišćanskom svetu“ u Evropi.

Ovaj sistem organicističkih ideja starih francuskih mislilaca snažno će se ustaliti kod nemačkih romantičara.

Herderov iracionalizam predstavlja čitavo poglavlje u razvoju organicističke ideje. Po Herderu, ni narodi ni ljudi nisu svuda isti jer čine neke „entitete“ ili konkretnije društvene grupe koje imaju u sebi i po sebi svoj *Volkgeist* i upravo taj „narodni duh“ je garancija njihovog trajanja i njihovog identiteta. Taj se duh ne može racionalno objašnjavati već se može poimati na osnovu istorije i iz istorije pod kojim Herderovi sledbenici razumevaju folklor, običaje, jezik i zemlju, rodno tlo i prostor na kojem jedna takva narodna grupa opstaje u svojim granicama koje su „prirodne granice“ naroda, plemena ili rasa. Po Herderu i Moseru jedino su ruralne zajednice sposobne za dugo istorijsko trajanje, te selo i porodično imanje predstavljaju garancije za sve ono što društvu pretilo (mnogo kasnije pod Hitlerom nastojalo se da takvi oblici budu i u modernim vremenima orijentir). Mislilo se na oblik „porodične svojine“, koja se ne može ni smanjivati ni prodavati jer se samo nasleđem čuva kao nepromenljivi oblik ekonomskog i društvenog života. To je poznata organicistička čežnja za srednjim vekom i arhaičnim vidovima života za koje se veruje da su po sebi trajniji i da mogu biti brana od svih oblika koje moderno društvo donosi, posebno od *društvenog ugovora* u stilu jednoga Ž. Ž. Rusoa. U organicističkoj teokratiji postoje staleži pa su moguća staleška ali ne i individualna prava.

Organicističke ideje su se vremenom pretvarale u svojevrzne recepte i takav su vid sačuvali i do najnovijih vremena.

Osnovne karakteristike naše organicističke misli

U srpskoj organicističkoj misli se relativno lako uočavaju osnovne premise organicističke misli uopšte i to prema matrici koju su brižljivo sagradili tradicionalni mislioci organicističkog usmerenja. Ona se obnovila na dosta neobičan način. Zanimanje za nju obnovilo se osamdesetih godina na populističkom talasu agresivnog nacionalizma kada je postala novootkrivena „misao“ na kojoj se temeljila nacionalistička ideologija. Sve do tada ona je bila potisnuta kao „reakcionarna i kontrarevolucionarna“ što je u našim prilikama značilo sigurno mnogo više nego u drugim zemljama, posebno u onim u kojima nije bilo dogmatsko-marksističke ortodoksije. Ukazivalo se na neke izvore, ali je u prvom planu bio vrednosni sud koji je organicističku misao stavljao u prvi plan. Osnovna polazišta kod srpskih mislilaca organicista se, naravno, relativno lako opažaju i ni po čemu se ne izdvajaju iz klasične organicističke sheme. U prvom redu to je osnovna ideja o ljudskom društvu kao organizmu, kao „nacionalnom organizmu“ koji se izdvaja iz istorijskog prostora i vremena i koji se hipostazira na prepoznatljiv način. Danas je ta misao čak popularnija nego ranije – nego svojevremeno – i pokatkad se nudi kao jedina u složenim razvojnim tokovima društvene, filozofske ili teološke misli i u tom smislu ona živi trenutak svoje „renesanse“ što se može objašnjavati još jednom otkrivenom primamljivom lakoćom njene ideološke i političke upotrebljivosti. Primera radi, stari De Mestr ili L. Bonal su malo prevođeni i izučavani kod nas dok je jedan B. Konstan, sa svojom tipično liberalnom mišlju, antipod De Mestru i L. Bonalu, bio prisutan kod nas još krajem XIX veka⁵.

⁵ Joseph de Maistre je mislilac relativno malo poznat kod nas iako ga naši „organski“ mislioci pominju pa i navode iz druge ruke – on je „čekao“ bezmalo dva stoleća da bude preveden na srpski jezik što je pomenutim izborom koji

Da bi se ovi momenti bolje razumeli, a u vezi s izvorima o kojima će posebno biti reči, valja se vratiti još nekim primerima.

Najbolji primer trajanja pomenute uprošćene organicističke sheme srećemo u delu Šarla Morasa koga naši moderni organicisti otkrivaju kao svoga učitelja čiju misao aktuelizuju. On je izvršio veliki uticaj na čitav niz naših organicista, posebno na D. Ljotića koji je godine 1914. boravio u Francuskoj s namerom da se upozna s delom ovog mislioca koji je tada bio veoma uticajan u svojoj zemlji. Ljotić je zaista bio učenik koji je marljivo izučavao učiteljevo delo – redovno je pratio Morasovo glasilo *L' Action française* i zaista je sledio sistem ideja koje je Moras razvijao. Iz Ljotićevih spisa, *Naše borbe*, biltena JNP ili *Zbor-a*, čitaju se lako prepoznatljive sintagme koje u delu Š. Morasa igraju ulogu lajtmotiva i misaonih premisa koje prepoznavamo kao ustaljene. Brojni Ljotićevi sledbenici će kasnije, poput jednog M. Nikolića iz vremena kvislinškog režima generala M. Nedića te ideje plasirati u listovima i časopisima kao našu „nacionalnu misao“⁶. Moras je svuda, pa i kod nas, bio privlačan zbog svoje opsesivne ideje da bi Hitler sa svojim „novim poretkom“ u Evropi mogao biti brana protiv zapadne dekadentne „plutokratske demokratije“ koja se kao model istrošila i mora biti zamenjena jednim novim, organskim poretkom. To bi osiguralo novi red i poredak stvari i zaštitilo bi narode od „judeo-boljševizma“ koji je plod

je ponudio „Gradac“ uglavnom delimice nadoknađeno. Njegov antipod, liberalni mislilac B. Constan je u tom pogledu bio bolje sreće. On je prevođen još 1885. a njegovu čuvenu raspravu o shvatanju slobode i demokratije kod antičkih i modernih naroda objavila je beogradska *Republika* 2000. u prevodu i sa komentarima pisca ovog pristupa o izvorima i značenjima srpske organicističke misli. Njegove su političke rasprave nedavno doživele i novo izdanje u Beogradu.

⁶ Misli se na knjigu sabranih tekstova Momira Nikolića pod naslovom *Građaninov vrt* iz vremena okupacije.

dekadentne evropske demokratije. Kada se porede karakteristični iskazi u Ljotićevim spisima, oni se bukvalno poklapaju sa Morasovim sintagmama. Po Morasu, demokratija je po svojoj prirodi sterilan režim koji guši i ubija „narodni duh“ i u Francuskoj nema slobodne vlade jer su one, a to je po Morasu posledica vladavine demokratskoga mita, „lutke čije konce vuku Jevreji“. Iskaz koji smo naveli je samo slobodnija varijacija o jevrejskoj opasnosti o čemu stari De Mestr u svojim spisima govori. Jedna linija takvih varijacija lako se može pratiti sve do naših organicista koji nude svoju varijaciju. Moras je iz vizije staroga J. de Mestra izveo jednostavan zaključak, a D. Ljotić će ponuditi „svoju“ varijaciju te iste ideje. Ta ideja je uglavnom jednostavna – sva zla modernoga doba izviru iz velike revolucije koja se dogodila 1789. u Francuskoj i koja je rodila republiku i demokratiju u kojima se ne prepoznaje „muški princip“ koji navodno postoji jedino u monarhističkom obliku vladavine. To je zlo pogubno jer se temelji na neredu koji izvire iz „individualističke filozofije“ i u tom smislu je ovakav morasovski nacionalizam – koji on naziva „integralnim nacionalizmom – osnova jedne nacionalističke internacionale koja nesumljivo postoji i koja se danas označava kao „nova evropska desnica“.

Neki momenti iz Morasovog života i dela dobro pokazuju kako se odvijao proces takve desne ideološko-političke identifikacije.

Oni se na svoj način „prelamaju“ i kod nas, pa se i uticaj Morasa i na Ljotića i na druge naše političke mislioce može lako uočiti. Kada se u eferi oko Dreyfusa – posledice su se decenijama osećale u francuskom društvu – Moras izjasnio protiv optuženog oficira, motivi su bili sasvim jasni. Po Morasu, nije bitna istina o tome da li je neko špijun ili nije kada se radi o „nacionalnoj bezbednosti“ jer primat ima društvo a ne ljudska ličnost, zemlja a ne ljudi. Mistični organizam tako shvaćenog

društva i države ne trpi nikakvo „strano telo“, iz čega će Moras izvoditi svoj neskriveni antisemitizam. Ako stranci budu na ključnim mestima u društvu, neće biti zdravog nacionalnog organizma. On će biti bolestan i neće biti ni Francuske, „latinske i katoličke“, koju Moras kao tipični organicista vidi kao biološki organizam, odnosno kao mističnu Francusku koja mora pripadati „samo Francuzima“. Rešenje je u monarhiji, koju on apsolutizuje i kao sistem i kao oblik vladavine – zakasneli odjek starih organicističkih ideja je logično išao ka svom „normalnom“ završetku. Stoga bi bilo nužno da se pomenu još neki momenti bitni za život i delo ovog „organskog“ mislioca posebno u vezi sa njegovim uticajem na D. Ljotića o čemu se čak i danas izriču dosta neprecizni sudovi. U istoriji ideja je poznato da sledbenici učitelja, čak i kada su bukvalno dosledni ideji učitelja, ne nude proste kopije i reprodukcije osnovnih ideja. To se vidi i kod organicista i političkih mislilaca koji određenu ideju „izvode“ iz jednog sistema misli. Stari organicisti kakvi su J. de Mestre i L. Bonal su pod hrišćanstvom razumeli „hrišćanski svet“, odnosno feudalni red i poredak u evropskim društvima kakav je nasleđen još iz vremena srednjega veka. Zanimljivo je kako Š. Moras shvata hrišćanstvo a posebno u tom smislu na koji upućuje „nasleđivanje“ ideja. On u svojim spisima govori o latinskoj, katoličkoj, organskoj Francuskoj koju uzdiže do apoteoze ali o samom hrišćanstvu ima neobino loše mišljenje. Zapravo, on hrišćanstvo svodi na neki „katolicizam“ koji, videćemo, s duhom katolicizma nema mnogo zajedničkog. To je sužena slika, ideološki jasno prepoznatljiva. U jednom svom spisu on optužuje hrišćanstvo za sva zla koja su zadesila evropska društva nakon francuske revolucije. Opasni duh hrišćanstva je, kaže Š. Moras, „uništio Rimsku imperiju, on je činom objavljivanja Biblije na narodnom jeziku u XVI veku uneo nered u krilo katoličke civilizacije, jer je porodio Rusoa i podstakao revoluciju,

uzdigavši moral do nivoa hiper-nauke i hiper-politike i danas taj isti duh nudi teologiju ličnosti i teologiju čiste anarhije“. Ako se prave poređenja između Morasa i Ljotića – što se u novije vreme često čini – valja imati na umu da se srpski ideolog–organicista nije priklanjao jednom takvom „otpisivanju“ hrišćanstva. Ljotićev sistem ideja je hrišćanski obojen i on je na svoj način dosledni hrišćanski nacionalista o čemu će još biti reči. Za utvrđivanje izvora i određivanje osnovnih značenja srpske organicističke misli bitno je da metoda proste analogije ni u tom poslu nije metoda koja mnogo obećava. Sam Moras je inače ostao dosledan. Kada je Hitler pogazio Francusku, on je u kvislinškom režimu maršala F. Petena prepoznao „čudo božje“ i nudio je ideju u obliku političko–propagandne trijade „antisemitizam–antiparlamentarizam–francuska tradicija“, što je sasvim konkretno izražavano njegovom parolom poznatom kao „red, rad i mir“. Sa svojim glasilom *Francuska akcija* već ostareli mislilac je bio ideološki stub Petenovog režima sve do 1945. kada je osuđen na doživotnu robiju. Što se tiče njegovoga hrišćanstva i njegovog katolicizma ni tu stvori ne stoje jednostavno. Zvanični Rim posebnom bulom pape Pija XII odbacio je njegov „integralni nacionalizam“ kao retrogradnu ideju koja je anahrona u krilu modernog društva i moderne hrišćanske civilizacije.

Primer koji je ponuđen govori o idejama koje imaju svoju sudbinu posebno kada se pojave „na ulici“.

Neočekivana aktuelizacija organicističke misli

I kod nas i na širem prostoru postkomunističkog Istoka aktuelizacija organicističke misli je bila u izvesnom smislu neočekivana. Relativno kasno je postalo jasno da je to posledica marksističke ideološke ortodoksije, ali još nije sasvim jasno ono najbitnije u tom čudnom procesu – kako je jedno jednoulje

zamenjeno drugim. Na to pitanje još nema jasnijeg odgovora. I kada ulaze u šire izvore organicističke misli, posebno kod nas, i kada sumarno prikazuju zbir njenih ideja, najnoviji istraživači uglavnom korektno određuju osnovna polazišta ali ne objašnjavaju dovoljno genezu ideja. Jasno se opaža ideološka potreba za „renesansom“ te misli koja bi bila ideološki podtekst za stvaranje nove ideologije i vođenje konkretne politike. Najčešće se naglašava da je organska misao „naša nacionalna misao“ i da je shodno tome ona ono najvrednije u nacionalnoj baštini. Po sebi se razume, da je to ne ocena misli već jedna vrsta opredeljenja po duhovnoj srodnosti i takvo opredeljenje i kao intelektualni čin samo po sebi nije sporno. Mnogo je važnije odrediti izvore i sumu značenja te misli u kontekstu drugih tokova u nacionalne baštine u čijem se krugu ova misao danas obnavlja⁷. Da bi se to ponavljanje koje mnogi nazivaju „renesansom“ bolje razumelo nužno je načiniti uvid u širi prostor naših i evropskih duhovnih pokreta sa kojima je naša organicistička misao sigurno povezana. Neka polazišta kod najnovijih istraživača su sama po sebi rečita i posebno su ideološki intonirana. Današnji cilj je, ističe se u jednom zborniku, „okupljanje inteligencije i svih ostalih staleža“ u cilju ostvarivanja nečega što se označava sasvim jasno kao „nacionalna revolucija“. Nije teško zapaziti da revolucija tog tipa nema ničeg zajedničkog s idejom Francuske revolucije, niti bilo koje druge revolucije. Jasna organicistička sintagma, koju nije prvi upotrebio ni Š. Moras, srednjevekovnog je porekla. Isticanje kategorije kakva je sadržana u pojmu staleža govori o arhaičnoj slici sveta koja je veoma udaljena od realija savremenog društva. Takva kategorija u sociološkoj ravni društva savremenog doba uostalom i ne postoji, barem ne u smislu koji je imala u ranijim vekovima. Nacionalna revolucija, po mišljenju savremenih organicista, mora utemeljiti ako ne

⁷ *Srpske organske studije* 1. za godinu 1999. sa izborom tekstova.

neku novu teokratiju ono sigurno nekakvo novo društvo, novi red i poredak u savremenom svetu zasnovan na principima hrišćanskog kolektivizma i solidarizma a u osnovi se mora nalaziti neka „domaćinsko–pravoslavna etika“. Već u samim ovim formulacijama se jasno prepoznaju ključne odrednice klasičnog organicizma koje su jednostavno nacionalno–nacionalistički „modernizovane“. Sam kolektivizam, koji se odbacuje u komunističkoj varijanti, objašnjava se na zaista neobičan način i, što je posebna tema, definiše kao *sabornost*. Organicistima se čini da se sistem života u drevnim manastirima, organizacija „kinovija“ u monaškim zajednicama–republikama može jednostavno preneti i u svet savremenog života i u praksu moderne ljudske zajednice ili države. Zaboravlja se prosta činjenica da svet i ljudsko društvo nikad neće postati manastir kao što ni manastir ne može biti kopija realnog sveta i ljudskog društva. U crkvi i u crkvenom učenju ovi planovi jasno se razlikuju i nije mnogo jasno na osnovu čega se organicisti pozivaju upravo na crkvu budući da su crkva i država „entiteti“ čije su prirode različite (da je Hristos hteo da stvara državu, on bi je stvorio ali je stvorio crkvu kao model oprečan represivnoj moći države i ta činjenica stoji i danas kao suština koja se može samo skrivati ali se promeniti ne može). Ne stoje drugačije stvari ni sa solidarizmom koji nema mnogo zajedničkog sa *subsidijskim* odnosom odnosno s crkvenim učenjem o uzajamnoj pomoći i solidarnosti. Po pravilu, sve se objašnjava u smislu klasične organicističke sheme o večnom i nepromenljivom redu koji je navodno postojao pre „potresa“ koji je donela Francuska revolucija. I sa Srbima se, naglašavaju savremeni srpski organicisti, dogodilo ono što se dogodilo s drugim evropskim narodima jer je revolucija proklamovala opasno „individualističko načelo“ koje je ugrozilo organsko biće srpskog naroda. Sve ostale značenjske „tačke“ se sasvim lako prepoznaju, posebno kada se izraze u obliku konkretnog

političkog programa. Rešenje je u „organsko-pravoslavnoj monarhiji“ koja bi se temeljila na principima stare patrijarhalne zadruge – one ruralne zajednice o kojoj su razmišljali francuski mislioci i nemački romantičari – i na ideološkoj osnovi *svetosavlja*⁸. Svesni da organicističke ideje imaju ograničenu

⁸ Iako je teologija sv. Save uglavnom protumačena, posebno u ogledima A. Jevtića *Razvoj bogoslovlja kod Srba – Teološki pogledi* 3-4, 1982, Beograd, kao i u poznatoj raspravi istog pisca *Bogoslovlje svetoga Save*, Beograd 1977. – svetosavlje u suštini ostaje nedefinisan pojam jer nije dovoljno osvetljena geneza ideje. Ako se pod svetosavljem razume misao i delo velikog svetitelja i prosvetitelja u jednom istorijskom vremenu, nesporazuma ne bi ni trebalo da bude. Međutim, u savremenim raspravama se postupa drugačije i u prvi plan se ističe ideološka komponenta pojma i svetosavlje se shvata kao nacionalna – a još češće kao nacionalistička – ideologija za koju se naglašava da je izvorno, organski srpska ideologija. Sam izraz svetosavlje je relativno novijeg datuma, nastao kasno u krugovima beogradskih bogoslova krajem tridesetih godina koji su izdavali časopis *Svetosavlje* u Beogradu čiji su saradnici bili ruski crkveni emigranti iz kruga poznatog „karlovačkog raskola“. Nije mala uloga ni žičkog episkopa N. Velimirovića koji je godine 1935. u svom čuvenom predavanju pod naslovom *Nacionalizam svetoga Save* udario temelje jednoj takvoj ideologiji koju će *Srpski kulturni klub* politički podržati. Nikolaj je isticao nekakvu „azijsku sposobnost“ sv. Save koji je utemeljio „jevandjeljski organski nacionalizam“. To je po Nikolaju ideja sv. Save – za šta nije ponudio dokaze – koju niko nije razumeo osim velikog nemačkog vođe A. Hitlera koji navodno uspeva da stvori „nacionalnu crkvu“. Ostalo je neobjašnjeno o kakvoj se crkvi radi ako se zna da je Hitler po sopstvenom priznanju bio ateista, osim ako nije reč o divljenju Hitlerovoj manipulaciji protestantskom crkvom.

Čak i danas, kada se izraz *svetosavlje* koristi ideološki i organicistički utemeljuje, pojam ostaje nedefinisan.

Tim se problemom iscrpnije pozabavio poznati holandski istraživač Geert van Dartel u svojoj doktorskoj disertaciji pod naslovom *Cirilometodska ideja i svetosavlje*, Zagreb 1984, koja uspostavlja istorijski smisao kulta koji je davno nastao i njegovu ideološku upotrebljivost koja i danas traje. Tako shva-

moć u sferi društvenih realija i sociološke empirije, organicisti insistiraju na ideološkom – jednom izabrani obrazac se upravo ideološki pravda a ideološki obrasci imaju nesumnjivu moć u malim zatvorenim zajednicama koje se po svojoj prirodi opiru procesima modernizacije. Iz činjenice da je crkva monarhijalno-harizmatiski ustrojena svakako se ne može izvoditi model koji bi važio za državu u smislu moderne ljudske zajednice. Crkva i njen vid ustrojstva su postojali i kada nije bilo države, kao što postoje i u modernoj republici. Raskid saveza između „trona i oltara“, koji je za J. de Mestra ili L. Bonala bio nepromenljiv, otvorio je nove horizonte crkvi mnogo bolje i mnogo razumnije od onih koje podrazumeva organicistička dogma. Ta dogma funkcioniše u „zatvorenom tipu zajednice“ kakva je patrijarhalna zadruga i nije sigurno da bi ona realno mnogo značila u savremenom društvu. Organicisti su dosledni jednom izabranom obrascu koji opstaje kao organska svest kao viši oblik svesti od „pojedinačne svesti“. „Nacionalna duhovna revolucija srpskog društva“ koja se ističe kao cilj nije empirijski utemeljen koncept i nema znakova koji bi potvrđivali neki sličan proces. To je problematično i sa čisto antropološkog stanovišta jer, rečeno crkvenim jezikom, spasenje je individualno a ne kolektivno. „Individualna misao“, kako ističe poznati istraživač srpske organicističke misli, „ima razorno dejstvo i na organsku stabilnost ne samo braka i porodice već i nacije“. Stoga se za sve

ćena svetosavska ideja označava prekid sa tradicijom Ćirila i Metodija iz vremena nerazdvojene crkve i isticanje nacionalne ideje u smislu osamostaljivanja SPC godine 1219. Pomenuti holandski istraživač ideju svetosavlja istorijski određuje kako su to činili i naši istraživači čijih se radova danas malo ko seća. On nudi zaključak koji je važan: „Pozadina se svetosavske ideje nalazi u kulturološkom kultu sv. Save u karlovačkoj metropoliji od polovine 19. stoljeća u kojem su bile isprepletene religiozno-crkvene i nacionalno-političke dimenzije“. Danas imamo jednu tipično organicističku recepciju svetosavlja što je tema koja zaslužuje poseban osvrt.

probleme u srpskom društvu preporučuje lek sadržan u „organskoj misli i domaćinskoj praksi“. Još je karakterističniji jedan drugi stav u kojem se opet prepoznaje stara organicistička shema – da bismo otkrili svoj nacionalni identitet „moramo zaboraviti Ruvarce, S. Markovića, S. Jovanovića i V. Ćorovića“.

Organicistička misao se danas obnavlja kao ideološka potreba u praznom prostoru nakon takozvanog „kraja ideologija“.

Širi okviri organicističke sheme

Organicistički obrasci za tumačenje društva su sasvim jednostavni i njihova je snaga upravo u toj jednostavnosti. Njihovo ponavljanje nije stvar akademske posustalosti u nalaženju novog, nego nužna posledica njihove prirode. Od ponavljanja do političke upotrebe samo je jedan korak. U modernoj organicističkoj misli, pa i u srpskoj, taj korak je odavno načinjen. Ideološko jednonumlje je promenilo predznak a totalitarna svest i praksa nisu nikakva „privilegija“ velikih zemalja Istoka i Zapada, već se sreću i u zatvorenim ruralnim zajednicama. Stoga, kada govorimo o izvorima, ništa ne znači da li ćemo ih tražiti samo na „trulom Zapadu“ jer se oni sasvim jasno prepoznaju i na geopolitičkom prostoru pravoslavnog Istoka. Moderna temeljna istraživanja korena i izvora organicističke misli dala su ozbiljne rezultate a uvid makar i delimičan u sumu tih rezultata pruža velike mogućnosti za razumevanje i naše, srpske organicističke misli⁹. Bez tog šireg konteksta srpska organicistička misao može se okarakterisati

⁹ P. Seriot tu temu raspravlja u najširim okvirima u svome delu *Structure et totalité*, PUF Paris 1999, a njegova učenica M. Laruelle u knjizi *L'ideologie eurasiste russe ou comment penser l'empire*, L. Harmattan, Paris 1999, pokazuje kako i moderne totalitarne imperije funkcionišu pod ideološkom zaštitom ideologije organicističkog tipa, pri čemu se posebno osvrće na sumu ideja organicističkog tipa kod slovenskih naroda.

dvojako – kao nezanimljiva i neoriginalna ili kao privlačna i samosvojna. Ruski i zapadni slavisti, međutim, idu drugim putem. Organicisti u principu odbacuju racionalističku i analitičku tradiciju veka prosvete i vraćaju se društvu kao organizmu, ali se priklanjaju jednoj drugoj i drugačijoj tradiciji. Ta tradicija izvire iz klasičnog organicizma XVII i XVIII veka i u delima nemačkih romantičara se uobličava oko pojma *totalität* a kod ruskih slovenofila i neoslovenofila, sve do evroazijaca, ona se prepoznaje kao učenje o *svejedinstvu*. Vek prosvete nudi refleksiju kao model dok se organicistička misao zaustavlja u potrazi za magičnom formulom sadržanoj u totalitetu, odnosno u nekakvom svejedinstvu duha i duše jednog naroda koji se neargumentovano smatra narodom izabranim. Ovako zatvorenoj misli, svedenoj na nacionalni okvir, refleksija ne može biti sinonim ili drugo ime. Iako se Rusi i Sloveni razlikuju od drugih naroda, jer su u pitanju drugačiji kulturni i civilizacijski okviri u kojima su istorijski postojali, oni se u onom bitnom zapravo mnogo i ne razlikuju. To Mišel Nike pokazuje na primeru „raspadanja“ pojma *totalität* i nudi primere i iz srpske i iz ruske organicističke misli. Jednostavnije rečeno, naša „nacionalna“ organicistička misao samo je jedan segment u tom procesu koji je započeo s dobom prosvete. To naravno ne znači da i mnoge prosvetiteljske dogme nisu podložne kritici, ali je „integralnom nacionalizmu“ Š. Morasa jedan hrišćanin Z. Mariten razložno suprotstavio svoj „integralni humanizam“. Odjeci takvog tumačenja postoje i u srpskoj kulturi, ali oni nisu u dovoljnoj meri istraženi. Razlozi za to su uglavnom u tome što se jednom toku misli daje prednost, a drugi se zanemaruje – to se i sada događa u procesu obnove naše organicističke misli. Ne znači mnogo ako se kaže da Srbija i srpska nacionalna kultura nisu ni Istok ni Zapad, nego nešto „između“ ili „iznad“ jer su tokovi razvoja društva od vremena renesanse uglavnom isti ili slični i u osnovi su

„globalni“. Klasična marksistička teza prema kojoj je kultura po formi, odnosno po jeziku i izrazu, nacionalna ali u suštini univerzalna nije daleko od istine, iako deluje uprošćeno. Kulture se bogate susretima sa drugim kulturama, a ne zatvaranjem u sebe. Kada se nadalje – i sve češće – koristi pojam *sabornost*, onda u organicističkoj verziji dolazi do jedne proste zamene predznaka ali sa posledicama koje su upravo velike. Ako u crkveno-dogmatskom smislu *sabornost* označava ljudsko jedinstvo u veri, onda taj pojam prebačen u sferu društva ili države dobija drugo značenje pa tako gubi svoj izvorni smisao. On postaje podloga za kolektivism i desničarskog i levičarskog tipa. U crkvi se ta zamena prepoznaje kao izraz etnonacionalizma ili etnofiletizma koji se osetio kod nas početkom osamdesetih godina. Problem se valjano može razumeti samo ako se ima na umu ono što je S. Jovanović označavao kao nikad dovršeni kulturni obrazac u malim i zatvorenim zajednicama. Organicistička misao istrajava na takvom obrascu u takvoj zajednici čak i u modernim vremenima što joj ne obezbeđuje dignitet koji misao–refleksija mora imati.

Sve odrednice u srpskoj organicističkoj misli srećemo u tim širim okvirima, posebno u nasleđu ruskih slovenofila.

Sami srpski organicistički mislioci, a posebno njihovi savremeni tumači, pozivaju se na rusko slovenofilsko nasleđe, pri čemu ne osvetljavaju u dovoljnoj meri njegovu recepciju kod Srba. Ta je recepcija, međutim, uistinu složen proces. Najpre, jedno je svojejevremena recepcija, a nešto sasvim drugo zakasnela recepcija u današnje vreme kada se interesovanje za slovenofilsku organicističku misao obnavlja i u Rusiji i kod nas. Postoji i jedna „tehnička“ teškoća. Kada navode ruske mislioce ili kada se na njih pozivaju naši organicisti (to se vidi posebno kod N. Velimirovića), oni ne ukazuju na izvore, ili tek u retkim prilikama to čine. To se odnosi na najveće ruske mislioce kakvi su K. Leontijev ili A. Homjakov i njihovi sledbenici. Primera

radi, Leontijev se tek u novije vreme kod nas prevodi – on je inače ostavio dubok trag u istoriji ruske misli i kao teolog, mislilac i diplomata koji je imao specijalnu misiju među pravoslavnim narodima Istoka. U životu i diplomatskoj delatnosti ovog sjajno obrazovanog čoveka bilo je detalja koji su nezaobilazni „ključevi“ u svakom pokušaju tumačenja njegove misli. Jednom je bičem išibao francuskog ambasadora koji se bio nepovoljno izrazio o ruskoj politici i njenim kontinentalnim aspiracijama. Opčinjen duhom vizantinizma on je temeljno gradio svoju organicističku koncepciju koja je bila ideja vodilja mnogim potonjim slovenofilima, čak i onima koji se nisu u celini slagali sa svim njegovim stavovima. Bio je čvrsto ubeđen da „ruski narod posebno nije ni stvoren za slobodu“ jer nešto slično je tuđe organskom biću ruskog naroda koji je za njega „narod izabrani“. Kod njega se ideja hrišanskog mesijanizma preoblikovala u ideju ruskog imperijalnog mesijanizma ruskog samodržavlja koje je on video kao embrion buduće teokratije. Rusija se po Leontijevu – to je čuvena Tjutčevljeva fraza – umom ne može shvatiti niti se može meriti merilima koja važe za druge narode posebno za narode dekadentnog „trulog Zapada“ kako se on ne jednom izrazio. Glasovitu i mnogo korišćenu sintagmu „truli Zapad“ upotrebljavaju pripadnici i leve i desnice. Ona se kod Hitlera prepoznaje kao izraz „plutokratski Zapad“ a J. V. Staljin je takođe koristi u sličnom značenju. „Truli Zapad“, zapisuje K. Leontjev, „truo je i sav kipti i smrdi sa svih strana i svuda gde se naša inteligencija pokušala usredsrediti“. Budućnost Rusije ovaj organicistički mislilac je video na bizaran i zaista originalan način. U jednom pismu iz 1885. on ruskom caru preporučuje uvođenje komunizma jer to je sistem koji odgovara „organskom biću ruskog naroda“. „Čulo i osećanja mi govore“, pisao je K. Leontjev, „da će slovenski pravoslavni car jednom uzeti u svoje ruke socijalistički pokret i da će tako, uz blagoslov Crkve,

ustrojiti socijalistički način života namesto onog buržoaskog, liberalnog načina života“. To bi bio sistem, kaže Leontjev, koji bi počivao na trostrukom ropstvu – „seoskoj lokalnoj vlasti, Crkvi i caru“. Možda je neko teorijski preciznije izrazio suštinu organicističke sheme ali slikovitije sigurno nije. Stoga nije neobično što su ga ne samo srpski već i drugi organicistički mislioci smatrali svojim učiteljem, a danas mu mesto učitelja malo ko spori u krugu obnove organicističke misli ili zakasnele recepcije nasleđa starih slovenofila¹⁰. N. A. Berđajev je zapazio da suma ideja kod Leontjeva kao i kod A. Homjakova jeste jednostavno „prerada“ ideja nemačkih filozofa i romantičara i da su ideje u procesu takve „prerade“ izgubile svoj izvorni smisao. Nije jasno kako se može dokazati „ogromna prednost ruskog naroda nad drugim narodima“, kaže Berđajev i podseća da je za Leontjeva ljudsko društvo „organizam“ čije tajne znaju samo ubeđeni organicisti. „Ideja ličnosti“, kaže Berđajev o Leontjevu, „koja u Hristovoj religiji ima centralno mesto u slovenofilskoj filozofiji društva je sasvim ugušena“. Slovenofilске mitologeme su prepoznatljivе a njihov je odjek u srpskoj organicističkoj misli takođe nešto lako prepoznatljivo. U duhu klasične organicističke sheme ruski slovenofili – ovde samo podsećamo da slovenofili nisu idejno jedinstveni – verovali su da je ekonomska i kulturna zaostalost jednog naroda svojevrsna prednost. Od toga nije bio daleko ni liberal A. I. Hercen u nekim svojim razmatranjima. Leontjev i Homjakov su, uostalom, autori one glasovite zamene predznaka. Oni su pojam *sabornost* iz crkvenodogmatskog vokabulara preoblikovali u organicističku društvenu doktrinu koju u svojim spisima nazivaju „društvena sabornost“. A. Homjakov je u tom pogledu uistinu poglavlje za sebe iako i kod njega ne srećemo mnogo toga što bi bilo izvan tradicionalne organicističke koncepcije

¹⁰ O recepciji ideja stare slovenofilске škole kod nas može se više videti u našoj knjizi *Legenda o trulom Zapadu*, u izdanju „DamaD“, Ulcinj 2001.

čak i u ruskoj slovenofilskoj ili neoslovenofilskoj varijanti. I on insistira na mitu o ruskom narodu, „neukom i neprosvećenom“, koji će biti izabran i koji će ponuditi svetu model novog reda i poretka namesto onog koji je sa Francuskom revolucijom srušen. Homjakov je, osim Rusa, visoko uzdizao i Srbe u kojima je video narod posebnog kova. Ovaj patrijarh starih slofenofila je ostavio i jedno delo pod naslovom *Aux Serbes – épître de Moscou*, koje zaista ima ton poslanice kakve upućuju patrijarsi. Ta je poslanica napisana na francuskom, prevedena je na ruski a neki pominju da je slovenofilski patrijarh za tu priliku bio naučio i srpski jezik. Zanimljivo je da je poslanica imala slab odjek među Srbima i najveći deo srpske libelarne inteligencije ju je dočekaao s neskrivenim nepoverenjem. Ni u crkvenim krugovima poslanica nije naišla na ono što je njenom autoru godilo da dozna. U tom je spisu suma Homjakovljevih organicističkih ideja koje nije teško rezimirati – sva su zla započela na Zapadu posle Francuske revolucije i Srbi bi trebalo da se čuvaju Zapada i zapadnog parlamentarizma kao najvećega zla, da budu uporni u tome da očuvaju svoje tradicionalne organske vrednosti. Na skali tih vrednosti na prvom mestu je pravoslavlje, koje je kod Homjakova rusko pravoslavlje poistovećeno sa samodržavljem. Bez toga se Srbi ne mogu održati u haosu istorije koji je nastao s Francuskom revolucijom svuda u Evropi. Prenebregao je da su Srbi svoje pravoslavlje čuvali i u periodima kada nisu imali državu i da su čak bili od pomoći Rusiji u XIV veku kada je velik broj srpskih kaluđera odlazio u Rusiju gde su ostavili dubok trag u kulturi. No, teza patrijarha i starih ruskih slovenofila bila je sasvim jasna: pravoslavni narodi Balkana treba da se okrenu Rusiji i ruskom pravoslavlju koje je bilo sraslo sa samodržavljem. Homjakov je mnogo zanimljiviji kao ekleziolog i njegov spis *O Crkvi* 1926. preveo je Justin Popović koji ga smatra bogonadahnutim čovekom. No, Homjakov svoju ekleziološku shemu prenosi na

društvo i tako određeni crkveni pojmovi dobijaju drugo značenje. Slovenofili su kritikovali određene vrednosti zapadne kulture ali Zapad i zapadnu civilizaciju nisu odbacivali što će uslediti kasnije sa neoslovenofilima ili, preciznije, sa Evroazijcima.

Ono što se izvodilo iz nekih ideja stare i nove slovenofilske intelektualne elite je kasnije postalo matrica nacionalističkog mita.

U krugu tipično organicističkih razmišljanja uvodi se mistična geografija „evroazijskog kontinenta“, nacionalno tlo se doživljava mistično. Navodno, na određenim tačkama svoje plemenske teritorije presecaju se i ukrštaju neke magične sile koje se prostiru širom planete. U takvim krugovima se prepoznaje istina o neminovnoj „propasti“ Zapada i zapadne civilizacije. Kod ruskih Evroazijaca takva su razmišljanja neka vrsta opšteg mesta o narodu „koji u svojoj gigantskoj, kontinentalnoj duši“ čuva najveću i poslednju istinu. U svom delu *Konzervativna revolucija*, koje se smatra glavnim spisom ruskog neoorganicizma, A. Dugin nastoji da sistematizuje osnovne teze s ciljem da, kako sam ističe, iznese „neumoljive kritike Francuske revolucije“ i kao svoje učitelje navodi De Mestra i L. Bonala, između ostalih, posebno među novijim teoretičarima fašizma.

Ideje doživljavaju najrazličitije transformacije, ali je posebno problematično kada se „ideje pojave na ulici“ kako kaže A. Janov¹¹.

U sumi ideja, recimo, koje su izlagali slovenofili raspoznaju se i ideje koje sa slovenofilima dele i njihovi oponenti zapadnjaci kakav je na primer A. I. Hercen, ali to je poseban tematski krug kojim se u ovom pristupu sada nećemo baviti. Srpski organicistički mislioci variraju ideje različitih idejnih tokova i

¹¹ Alexander Yanov: *Ruska ideja 2000*, knjiga na ruskom i engleskom jeziku, New York 1988.

nema uverljivih dokaza da se uvek radi o nekoj originalnoj „nacionalnoj“ misli.

Organicistički krug novije srpske misli

U tom krugu se nalaze najpre dve krupne figure naših organicističkih mislilaca – vladika N. Velimirović i J. Popović. Oni su odavno postali kultne ličnosti tako shvaćene „nacionalne misli“. Za vladiku Nikolaja se kaže da je „najveći Srbin posle sv. Save“ ili „novi srpski Zlatoust“ ali se dokazi ne nude – veliki propovednik inače svoju slavu, pa i onu posthumnu, duguje više daru gorljivog propovednika nego svom filozofskom znanju ili književnom umeću koji su ocenjeni sasvim drugačije u delima istraživača koji su se bavili organicističkim tokom naše misli. Nikolaj je „manje svetac i apostol“, ističe se u istoriji srpske filozofske misli, „a više eruptivni osvetnički duh čija skeptička priroda rastaće ne samo veru već i umetnost i moral“, jer on propoveda „surovost, gnev i krajnju sumnju“¹². Za Velimirovića kao pisca P. Palavestra ističe da je „ozračen zapadnjačkom kulturom, protestantizmom i nekanonskim učenjima raznih jeretičkih sekta, ruskom mistikom novoga doba i ezoteričkim istočnjačkim doktrinama“. Formiran na tradiciji svetoatačkog nasleđa i svetosavskoj tradiciji, Nikolaj ne donosi ništa novo u teologiji, ali se kao organicista izražava dosledno u duhu ruske slovenofilske tradicije. On nije dovršio svoja brojna polazišta, a mnoge je probleme otvorio ostavivši ih bez odgovora. Najbolji primer za to je njegovo poznato predavanje iz 1935. na Kolarčevom narodnom univerzitetu poznato pod naslovom *Nacionalizam svetoga Save*¹³. Po Nikolaju, veliki srpski

¹² Episkop Nikolaj : *Nacionalizam svetoga Save*, predavanje održano na KNU 1935, izdanje Arhiepiskopije beogradske-karlovačke, Beograd 1935.

¹³ B. Stojković, navedeno delo.

svetitelj je pojava kakve nema u evropskoj istoriji jer je utemeljio „jevanđeljski nacionalizam“. Niko pre njega nije iz jevanđelja izvodio nacionalizam, ali to se uklapa u Nikolajevu viziju svetosavlja shvaćenog kao ideologija posebnog tipa, kao „naša nacionalna“ ideologija. Tako shvaćenu osnovnu ideju sv. Save niko nije pojmio sve do nemačkog vođe A. Hitlera kome Nikolaj Velimirović iskazuje poštovanje kao heroju i proroku. To što je Hitler bio ateista, Nikolaja nije zanimalo, jer se tada u krugovima srpske nacionalne elite verovalo, kao što se verovalo i u Evropi, odnosno u krugovima evropske desnice, da bi Hitler mogao biti brana koja bi narode zaštitila od „judeo-boljševizma“ i trulog Zapada¹⁴. Nikolaj u mnogim svojim delima istoriozofske opservacije iskazuje kao obrasce „nacionalne misli“, ali se njegova organicistička ideja sasvim lako čita – kod njega je i bukvalno prisutna klasična organicistička trijada Bog–kralj–domaćin. U delu *Iznad Istoka i Zapada* jasno se prepoznaje njegova organicistička shema za tumačenje društva koja se često svodi na nacionalnu ideologiju. Nacionalnom organizmu mogu štetu naneti strana tela kao i doticaji sa kulturama koje su izvan srpskog ili slovenskog kulturnog kruga. U tom smislu on u novijoj istoriji Srbije vidi zaveru Zapada koja ide za tim da se „tek oslobođena srpska raja pretvori u raju truloga Zapada“. Sintagmu o trulom Zapadu on je preuzeo od Leontjeva i na primeru srpske istorije je obrazlaže bez dovoljnih dokaza i bez ikakvih navoda – „Kroz ceo devetnaesti vek“, kaže on, „sveštenici srpski vikali su Truli

¹⁴ Godine 1937. srpski patrijarh Varnava u jednoj izjavi za nemačke novine – *Glasnik srpske pravoslavne patrijaršije* 1–2 za godinu 1937 – govori s divljenjem o Hitleru u kome vidi borca protiv boljševizma i zapadne plutokratije koji bi se morao posmatrati kao zaštitnik Slovena. „Patrijarh je“, stoji u izveštaju zvaničnog organa SPC, dalje rekao da „borba A. Hitlera protiv boljševizma, koji je podjarmio ruski narod, potiče iz idealnih motiva i nema nikakve veze sa imperijalističkim ciljevima“.

Zapad ! Branimo se od trulog Zapada!“ Da je takvih reagovanja bilo, u to sumnje nema, ali to nije bilo karakteristično za srpsku inteligenciju u celini, pa ni za crkvenu. Svoje učenje o društvu on izlaže u delima kakva su *Srednji sistem* i *Srpski narod kao teodul*¹⁵. Srpski narod, po Nikolaju, budući da svojim bićem stoji iznad Istoka i Zapada mora ostati veran svojim tradicionalnim vrednostima. Narod je „sluga božji“ i to je bila *teodulija* ali to nije neko novo ni originalno učenje već ponavljanje klasične organicističke sheme. Takvu doktrinu je crkva nekada prihvatala, ali moderna hrišćanska misao se odavno protivi takvoj uprošćenoj shemi. U svakom slučaju, ova istoriozofska razmišljanja govore zastarelim organicističkim jezikom o društvu ali i o pomanjkanju neke ozbiljnije sociološke kulture. Učenje o teoduliji je arhaično, jer srpsko društvo nije odavno mala zatvorena zajednica koja bi mogla izbeći modernizacijske tokove koji se ponašaju po zakonima društveno-ekonomskog razvoja društva. Njegove ideje su imale a i danas imaju odjek koji misao kao takva obično nema. One su bile osnova na kojoj se gradila – kao što se danas gradi – jedna ekstremna nacionalistička ideologija. U tradiciji on čita nekakve zavete predaka i veruje da su grobovi predaka neka vrsta nacionalnog programa¹⁶. On ne veruje u individualna ljudska prava i na jednom mestu naglašava: „Niko se ubuduće neće rezervisanije i skeptičnije odnositi prema kojekakvim frazerskim deklaracijama ljudskih prava od novog mladog Balkanca“. Neka njegova razmišljanja o kulturi su previše klerikalistički intonirana i govore o neverovanju u kulturu. „I neće biti nikakvo čudo“, piše on u jednom delu, „ako Crkva propiše molitvu protiv kulture kao zbira svih zala. Jer kada ima

¹⁵ N. Velimirović: *Iznad Istoka i Zapada*, sabrana dela, „Glas Crkve“, Valjevo 1996.

¹⁶ N. Velimirović: *Srpski narod kao tedul*, istoga izdavača (ako drugačije nije označeno svi navodi iz Nikolaja su iz pomenutog izdanja).

molitvu protiv gordosti, protiv mržnje i divljaštva i bezboštva i krivoverstva i nasilja i grabeži i svakoga bogohulstva i svakoga nečoveštva, zašto ne bi imala molitvu protiv kulture kao zbira svih zala? Ne samo da bi takva molitva bila i opravdana i potrebna nego mislimo da bi trebalo odrediti jedan državni molitveni dan u godini kada bi se sav narod sa svojim starešinama molio Bogu i Gospodu da ga spase od kulture“¹⁷. Ovakav klerikalistički ideološki odnos prema kulturi nije nikakva misao ali opstaje u ruralnoj zatvorenoj zajednici. Takav stav je nespojiv sa modernim hrišćanskim učenjem o kulturi ali u Nikolajevom delu ima mnogo sličnih stavova. Srpsko društvo je apsolutizovano, ono je organizam koji ne trpi nikakvo strano telo kao što ne trpi ni kulturu koja je za Nikolaja „nula ispod jedinice“. Kod njega se ponavljaju stare ideje o Jevrejima i njegov ostrašćeni antisemitizam i danas izaziva žučne rasprave. Opasnost od Jevreja ne pretila samo Srbiji već i čitavoj Evropi, jer su Jevreji „i njihov otac đavo uspeli laganim i dugotrajnim trovanjem duha i srca evropskoga čovečanstva da ovo odvrte od pravoga bogopoštovanja i privuku ga na poklonjenje idolu kulture“¹⁸. Neobičan je još jedan sud: „Sva moderna gesla evropska sastavili su Židi, koji su Hrista raspeli: i demokratiju i štrajkove, i socijalizam i ateizam, i toleranciju svih vera, i pacifizam i sveopštu revoluciju i kapitalizam i komunizam. Sve su to izumi Židova odnosno oca njihova đavola i sve to u nameri da Hrista ponište i da na presto Hristov postave svog jevrejskog mesiju, ne znajući ni danas da je to sam Satana, koji

¹⁷ U jednom svom spisu Nikolaj objašnjava nacionalni program na zaista neobičan način: „Naš program državni i verski i socijalni ispisan je krvlju i kostima mučenika i velikomučenika, na čije grobove mi stajemo, kud god se maknemo po ovoj zemlji. Svaki grob je ceo program, jer svaki grob ima da nam kaže – ja sam ostao ovde, da biste vi išli napred“.

¹⁸ N. Velimirović: *Kroz tamnički prozor*, „Glas Crkve“, Valjevo 1996. str. 299.

je otac njihov koji ih je zauzdao svojom uzdom i bičuje ih svojim bičem¹⁹.

Nikolajevi stavovi su odavno vrednovani, ali kod njegovih sledbenika i nije reč o vrednovanju već o kultnom poštovanju.

Druga krupna figura srpske organske misli je nesumnjivo J. Popović koji je mnogo oprezniji u svojim sudovima, iako su im polazni stavovi slični. I on ne razdvaja u dovoljnoj meri crkvu i državu, ali se u promišljanju društvene zbilje kloni simplifikacija kakve se sreću kod Nikolaja. Njegov je problem u prirodi jednog metodološkog pristupa koji je loše izabran. On uzima idealno pravoslavlje i suprotstavlja ga istorijskom katolicizmu i stiže do sličnih formulacija do kojih su stizali stari organicisti koji su uzimali idealni katolicizam i suprotstavljali ga istorijskom pravoslavlju. I u jednom i u drugom slučaju, kao što se zna, nije se iskoračilo prema jednom viđenju koje hrišćanstvo situira u realni svet našega vremena. Bez obzira na to on je, ipak, bliži onom Maritenovom „integralnom humanizmu“ nego poznatom Morosovom „integralnom nacionalizmu“. Kod njega nije u prvom planu retorika glorifikacije sopstvene nacije a u nekim momentima njegova kritika modernog evropskog humanizma i prosvetiteljskih dogmi deluje kao razložna i razumna opservacija. U svakom slučaju, njegova je sociološka kultura bolja od Nikolajeve, ali kada govori o savremenom društvu i crkvi posebno, i on ostaje organicistički zarobljen u arhaične sheme. Svi pripadnici drugih hrišćanskih veroispovesti su „jeretičko-raskolnički legion“, naglašava on u svom poznatom delu o hrišćanskom ekumenizmu²⁰. U jednom njegovom poznatom

¹⁹ N. Velimirović: Ibid. str. 200.

²⁰ Toleranciju na tragu Nikolajevom ne prihvataju ni marksistički sociolozi i M. Marković kaže da je tolerancija „dosta monotono stanje duha“. Ruski nacionalboljševički ideolog E. Limonov, koji za sebe kaže da je organicista fašističkog usmerenja, tvrdi da „tamo gde žive Rusi jeste ruska zemlja“ i da će to biti ostvareno silom budući da je po njemu sila „najviša Pravda“. Ratne

eseju iz 1928. on prihvata klasične ruske slovenofilske dogme, posebno one starih slovenofila, o kulturi u kojoj je „čovjek i sam postao stvar“. I za njega je crkva model prema kojem se mora oblikovati najbolja ljudska zajednica – država. Njegova kritika evropske kulture ne predstavlja odbacivanje kulture. „Zar ne primećujete“, kaže on u istom delu, „da je evropski čovek u svojoj kulturomaniji pretvorio Evropu u fabriku idola? Gotovo svaka kulturna stvar je postala idol. Otuda je naše doba postalo idolopokloničko doba pre svega i iznad svega“. Njegovi pak sledbenici su ideje simplifikovali do oblika političke upotrebljivosti, ali to je slučaj sa idejama i drugih organicista. Najvažnije je ipak to što on ne isključuje ljudsku ličnost i ne utapa je sasvim u organizam društva. Jedan od njegovih važnih zaključaka jeste da kada se problemi svedu na svoje osnovne elemente nisu drugo do problemi ličnosti samo umnoženi brojem svih individua koje sačinjavaju društvo. U modernoj hrišćanskoj antropologiji individua nije isto što i ličnost, osoba u hrišćanskom izvornom smislu. Slobodnu ličnost i J. Popović vidi u evropskom „organizmu“ koji je trajno oboleo od humanizma, ali se ni po čemu ne vidi da mu je bilo poznato nasleđe hrišćanskog personalizma od N. Berđajeva do E. Munijea. Pogubni humanizam po njemu oličava papa rimski u kome je „evropski humanistički panteon dobio svoga Zevsa“ i u Justinovom delu nema ni traga nečemu što se naziva *aggiornamento*, odnosno otvaranje crkve za novo doba. O sličnim pokušajima otvaranja crkve za druge religije, za druge konfesije i moderni duh, on sudi veoma strogo. „Drugi vatikanski koncil“, glasi jedan njegov sud iz istog dela, „je renesans svih evropskih humanizama, renesans leševa“, što je moguće u obezboženoj Evropi, „beloj Demoniji“, kako je naziva.

godine 1991. vladika Nikanor izjavljuje slično: „Tamo gde se prospe srpska krv i gde padnu srpske kosti to mora biti srpska zemlja. Onaj ko drugačije misli na strani je neprijatelj“.

Organicistička misao i kod Nikolaja i kod Justina nije neki originalniji pomak već jedno korišćenje klasičnog obrasca te misli.

U krugu srpske političke misli, u širem krugu srpske organicističke misli, posebno poglavlje čini organicistička misao D. Ljotića koju je on napregnantnije izložio u svom delu *Zakoni života*²¹. Ljotić se služi u brojnim prilikama poznatom organicističkom trijedom bog–kralj–domaćin i ponavlja opšta mesta da „nema dela bez domaćina“, pa je srpski narod u celosti označen kao domaćinski narod koji funkcioniše kao organizam. Ako se pažljivije razmatra čitav niz takvih „misli“ vrlo brzo se uočava da to i nije misao – refleksija, koja traži novo već zbir opštih mesta o nečem o čemu svako može imati neko mišljenje. Tako se kod Ljotića jedna kolokvijalna politička fraza nudi kao misao, ali nužno je praviti razliku između nečeg što je organicistički *weltansauung* i konkretni politički izbor ili opredeljenje u jednom istorijskom trenutku. Sam je D. Ljotić nastojao da odredi razliku između svog organicističkog pogleda na svet i političkog stava, ali pomenuti odnos nije nikako jednostavan. U jednom zapisu, koji je publikovan 1944, on tu razliku obrazlaže jer je verovao da se ona i tako može obrazlagati, a razlika se tiče njegovog pogleda na svet i nemačkog fašističkog shvatanja društva i države. „Fašizam je“, ističe D. Ljotić, „obogotvorenje države a hitlerizam je obogotvorenje rase. Za Slovene, uporedo s državom i rasa ima veliki značaj. Mi smo protiv parlamentarizma, ali ne i protiv parlamenta. Mi nismo protiv punog i realnog učešća naroda u procesu donošenja zakona“. Jer, u savremenom svetu parlamentarizam stvara „zamršen sistem neodgovornosti vlasti“. U drugim pak njegovim spisima i političkim pamfletima, posebno u glasilu *Naša borba*, jasno se prepoznaju morasovske tirade o Jevrejima što nije čudno za čoveka koji je redak među Srbima koji su se dopisivali s A. Hitlerom. Istina, Ljotić se čuvao pogromaškog tona opominjući

²¹ Arhim. Justin Popović: *Pravoslavna crkva i ekumenizam*, Solun 1974.

svoje sledbenike: „Ne razbijajte jevrejske radnje, ali razbijajte, lomite i kršite planove jevrejske“. O fašističkom „podtekstu“ njegove ideologije je dosta rečeno, ali ni kao organski mislilac Ljotić nije ni nov ni originalan. On je opsednut tipično organicističkom idejom „nacionalne konzervativne revolucije“ koja je opšte mesto još od vremena klasičnih organicista. Kod njega je etatizam bezmalo mistična kategorija, najvažnija među svim drugim koje su nužne za tumačenje društva. I kod Ljotića je sve izvedeno iz nacije kao organizma po principu biološkog determinizma koji postoji kod svih organicista. Ideja socijalne države se uzdiže do ideologije spasonosnog paternalizma – država je sve – i korporativizam. Jer, društvo je jednostavno organizam u kojem su „staleži“ organi koji se potčinjavaju glavi koja se rukovodi „nacionalnim vrednostima“, apsolutizovanim i izdvojenim od skale opšteljudskih kulturnih vrednosti, pa se u ime tih ciljeva bezmalo podrazumeva upotreba nasilja, budući je ono navodno nužno u takođe nužnoj militarizaciji javnog života. U jednom slučaju to se definiše kao „duhovnost“, koja se vidi u „životnom prostoru“ svoje nacije, ili svoje etnozajednice, koja se sudara sa drugim takvim zajednicama.

Politička upotreba obrasca

Ako se dakle pažljivije pogledaju glavni izvori srpske organicističke misli – ovde su upravo pomenuti glavni izvori – relativno lako se mogu odrediti i značenja te misli u njenom trajanju do naših dana. Što se interpretacije tiče, one su po prirodi različite, ali se korišćenje obrasca otvara kao poseban problem. To što su brojni srpski organski mislioci organicističkog usmerenja svoja polazišta gradili na takozvanim tradicionalnim vrednostima, samo po sebi ne može biti sporno, ali kada se određeni obrasci mišljenja politički upotrebe, problem se nameće i svojom drugom stranom. U političkim spisima, uopšte u političkom

publicističkom diskursu, ti se obrasci prepoznaju lako već po načinu kako su upotrebljeni. Svaka izjava, dakle, nema status *misli*, ali po smislu upućuje na misao u širem značenju reči. Paralelno čitanje smisla takvih iskaza pruža mogućnost da se organska misao jasnije sagleda. Nije nova misao ono što je V. Jonić 1928. zapisao u glasilu *Narodna odbrana*, ali se kao iskaz upravo organski prepoznaje u sumi poznatih idejnih koncepata: „Mi Sloveni, mi smo danas jedini koji možemo doneti spasenje Zapadu“. To je jasan odjek klasičnih slovenofilskih formulacija, ali je funkcionalizovan u jednom vremenu kao politički stav. Poseban problem predstavlja upravo pomenuta aktuelizacija organicističke misli koja se odvija u nacionalističkom „ključu“ i u svemu opaža od osamdesetih godina na srpskoj društvenoj sceni. Najvažnije je pitanje kako se jedan istrošeni obrazac mišljenja tako dugo mogao zadržati u sredini koja poznaje različite vidove tradicije. Kada poznati pesnik i prevodilac S. Stefanović u glasilu *Srpski narod* 1943. godine razmišlja o „izgrađivanju nove Srbije kao seljačke države“, to nije kao misao nešto novo, ali je znak trajanja jednog nesavremenog obrasca mišljenja, a to je obrazac koji se ustalio u tradiciji srpske konzervativne misli. Sam Stefanović, primera radi, i ne tvrdi da je to filozofsko razmišljanje, ali ga uobličava kao ideološku floskulu koja mu je u određenom momentu bila potrebna u borbi „protiv anglo-američke, anti-evropske plutokratije i judeo-masonske internacionalne lažne demokratije“. Taj se iskaz poklapa sa sličnim iskazima njegovih savremenika, ali se poklapa i sa iskazima zagovornika takvih ideja i u današnje vreme. Ono se „poklapanje“ može pratiti i do najnovijih vremena, kada su se suprotnosti i na idejnom planu zaoštrile na sličan način kao i u ranijim vremenima. Misao koja se iščitava iz sume takvih iskaza nije više tradicionalna konzervativna misao no tradicionalistički odjek onog već istrošenog obrasca. U valu populizma tradicija se pretvara u tradicionalistički dogmatizam. Primera ima mnogo i

zaista ne zahtevaju posebno objašnjenje. Kada poznati pisac D. Ćosić govori kako su poremećaji u savremenom društvu posledica haosa koji je stvorila Francuska revolucija rođena iz duha prosvetljenosti, to se prepoznaje kao prosta varijacija klasične organicističke sheme i poklapanje obrasca mišljenja koje je podstaknuto ideološko-političkim motivima. Kada isti pisac govori da treba „ujediniti Crkvu“ u državu u brizi za srpski narod“, obrazac u izvornom smislu imamo, vremenski sasvim blizak, u bukvalno sličnom razmatranju N. Velimirovića i odnosu Crkve i države. Postoji čitava istorija iskaza o nerazvijenosti kao prednosti od nemačkih romantičara do ruskih slovenofila – nešto slično zagovara i sam liberalni mislilac A. I. Hercen – pa preko Nikolaja do D. Ćosića, no to se ne može uzimati kao misao u pravom značenju reči. U knjizi *Srpsko pitanje* iz ratne 1992, Ćosić to ovako formuliše: „Uvideti i imenovati preimućstva civilizacijske zaostalosti, a ona postoje, osobito u sferi ekonomije i urbanizacije. Naša današnja razvojna politika nije ih uvažavala. Optimalno iskoristiti preimućstva zaostalosti. Ona su naš početni intelektualni kapital“. Organicistička shema ne samo da je opstala već očevidno predugo traje. Nekada je shema bukvalno ponavljanje poznatog obrasca a nekada pak ideološki preoblikovani iskaz koji se sreće kod mnogih organicista. Crnogorski crkveni velikodostojnik i poznati teolog Amfilohije zaista je vešto ponovio jedan takav obrazac koji se nudi kao misao: „Srbi su od pamtiveka sve rešavali na saborima o Trojičinu dne, preko miholjskih zborova na Prevlaci do crkvenih sabora i za to bi bilo dobro da se i danas obnovi saborna svest naroda. Stranke su nešto novijeg datuma i uvezene su među Srbe sa Zapada, što može da bude opasno za nas koji svemu pristupamo s metafizičkih pozicija. Treba donositi odluke iz glave celoga naroda – to su jedine odluke koje su dalekovide i dalekosežne“. I ključne sintagme i značenje celine iskaza ne samo da su organicistički prepoznatljivi već su ideološki snažno intonirani.

Najpre, u oči pada jedna nedozrela istorijska svest koja zanemaruje elementarne činjenice jer – to nije nepoznato – crkveno-narodni i staleški sabori nisu uvek imali takvu ulogu ni u srednjem veku kada su bili instrumenti u rukama plemićke elite u dobro poznatoj sprezi između trona i oltara. Davati im danas jednu ovakvu ulogu jednostavno znači čitati njihov smisao u populističkom ključu, odnosno, videti smisao i značenje sabora na nesvojevremen način. Ovakva se *sabornost* lako prepoznaje kao ideološko pokriće za moderni kolektivism a kada je reč o kolektivismu svejedno je da li je on levičarski ili desničarski–organicistički. U delima ovog mislioca inače organicistički klišeji uvek imaju takav smisao – po njemu, i srpsko „organsko“ društvo ne trpi strano i neprijateljsko telo u svom organizmu²². Nacionalistički mesijanizam u njegovim spisima je agresivna ideologija koja je odjek sličnih ideoloških koncepcija starih ruskih slovenofila 22). Osamdesetih godina upravo minolog veka ova je ideologija obilato hranjena iz organicističkih i sličnih izvora, pri čemu je važno imati na umu da nije problem u misli kao takvoj već u klišeima i stereotipima koji su iz nje izvedeni i politički funkcionalizovani. Nije naravno nikakva misao kada akademik izražava mržnju prema Zapadu i zapadnoj kulturi, kao što nije nikakva misao kada se mržnja okreće protiv Istoka i istočno-pravoslavne kulture i njenih vrednosti²³. Funkcionalizacija

²² Dimitrije Ljotić: *Zakoni života*, Minhen 1963.

²³ Postoji čitav niz, poseban „cvetnik“, takve misli koja se nadahnjuje Nikolajem koga je P. Palavestra ocenio u svojoj *Istoriji novije srpske književnosti* (SKZ Beograd 1995) kao kompilatora neobičnog tipa. Tako kod poznatog organicističkog mislioca Amfilohija nalazimo obilje varijacija po Nikolaju za koga on naglašava da je bukvalno nedodirljiv budući da se može biti „samo s njim ili protiv njega“. Isti mislilac razmišlja o poturicama i njihovim opasnim savremenim nastavljajcima među koje ubraja i sve one koji drugačije misle. „Hoće Bog nešto veliko od ovoga naroda“, kaže Amfilohije, „kada ga stavlja na ovakva iskušenja“ i to za vreme ratnih godina.

organske misli je jedna činjenica koja bi u proučavanju srpske organske misli morala da dobije značajnije mesto. Ona to mesto još uvek nema što se opaža po posledicama u društvu koje se ne otvara za druge i drugačije pristupe. Inače, nije sporno da je organicistička misao deo kulturne baštine i da bi se kao takva morala izučavati. Nisu političke stranke „novijeg datuma“, ali se u atmosferi zatvorene zajednice to može učiniti tačnim – pluralizam mora imati svoju osnovu u pluralizmu duhovnog otvaranja koje u našim uslovima i podalje od modernizacijskih tokova uveliko kasni.

Stereotipi i opšta mesta

U svakom pokušaju nalaženja izvora i otkrivanja značenja konzervativne misli – evropske ili ruske, te naše „nacionalne“ – otvaraju se problemi koji su samo na prvi pogled jednostavni. O tome govore poznata dela savremenih francuskih istraživača ili pak ruskih koji su sumu značenja počeli da čitaju na najširem planu²⁴. S teškoćom koju smo pomenuli ne suočavaju se samo oni koji se lako opredeljuju za konzervativni obrazac mišljenja, slede ga ideološki dosledno i skoro i da ne zapažaju kako se stereotipi ponavljaju i kako se pretvaraju u čitavu sumu *opštih mesta* koja nude privid lakog čitanja i vrednovanja. Oni pak koji se odlučuju da tu misao kritički prosuđuju ili vrednuju nailaze na teškoće koje nikako nisu jednostavne. Teškoće se vide prilikom otkrivanja izvora u bukvalnom značenju reči – što je relativno lako – ali posebno u nalaženju *istočnika* – reč je arhaična ali ovde nužna – a to su često pomenuta mesta koja se ponavljaju i koja različiti autori pozajmljuju jedni od drugih. Kliše i stereotipi su rasuti na široj skali pa se podrazumeva tekstualna analiza – što smo mi na određenim primerima i pokazali. Problem je, međutim, u tome što

²⁴ Pierre Birnbaum: *La France aux Français – histoire des haines nationales*, Seuil, Paris 1993.

se klišeji „sele“ i nedostaje znak navoda gde bi mu po prirodi stvari bilo mesto. Kod najnovijih srpskih konzervativnih mislilaca može se slediti čitav „cvetnik“ koji populistički ideolozi vremenom dopunjavaju što se vidi, recimo, na primerima Ćosićeve „misli“. Po sebi se razume da varijacije nemaju vrednost izvorne misli koja je jednom izrečena kod J. de Mestra ili L. Bonala još u XVIII veku, ili kasnije, u delima slovenofilskih mislilaca. Uvek se u nekoj vrsti podteksta otkviraju stari mislioci, ali se trag lako gubi u složenom spletu varijacija koje slede stereotip i kliše. Videli smo kako E. Sioran naglašava da se u novije vreme nijedna škola mišljenja, koterija ili crkva ne poziva na starog J. de Mestra, ali to je samo prividno tačno. Neokonzervativni mislioci – posebno Rusi i Srbi – neposredno ističu starog francuskog mislioca kao svog učitelja. Da je to tako može se proveriti i po izvorima i po istočnicima, odnosno po varijacijama iz kojih misao proističe.

Za primerima ni ovoga puta ne treba daleko ići i problem koji pominjemo je zaista otvoren.

Skoro po pravilu – i više nego što bi se pomislilo – u podtekstu srećemo starog J. de Mestra koji je svoja razmišljanja o velikoj revoluciji izrekao u nekoj vrsti providencijalnog nadahnuća. Potonji mislioci u svemu slede njegovu ideju ali bez snage onog nadahnuća čoveka koji je osećao da se suočava s nečim što istorija običnim smrtnicima ne pruža često. Tako nastaju klišeji, tako se obrazuje stereotip koji se kasnije upotrebljava, pa naravno i troši. Emil Faguet u svom delu o moralu u politici ističe neke karakteristike koje će važiti i za nastavljače pomenutog mislioca. On je – kaže E. Faguet – „zagriženi apsolutista, raspomamljeni i ostrašćeni legitimista i teokrata“ koji stvara poznati obrazac „monstruoznog trojstva“ u kojem je na nebu Bog, u državi kralj a u domu domaćin²⁵. Ako se izvor u ovom slučaju može lako prepoznati, nemoguće je pobrojati koliko je puta ova ideja potom bila varirana

²⁵ Jacques Alibert: *Joseph se Maistre – l'Etat et religion*, ed. Tequi, Pris 1990.

da bi postala drugima istočnik. Nevolja je u tome što se to potonje nudi kao „misao“. Onaj ko pogleda makar letimice poznata mesta kod N. Velimirovića ili D. Ljotića, prepoznaće ne izvor – mesto nije citirano – ali istočnik sigurno. To će ponavljati redovno svi legitimisti-legalisti ili monarhisti, ali bi bilo pogrešno da savremeni monarhisti svi od reda misle na sličan način. Odvajanje crkve od države, recimo, prihvaćena je tekovina modernog društva i kada, na primer, Nikolaj Velimirović ponavlja „da nije dobro gde su država i Crkva odvojene“, on se drži nekog istočnika i sa svojim monarhizmom očevitno nije moderni mislilac. U pitanju nije kreativna misao već ponavljanje jednog konzervativnog obrasca. Ali, ni to ponavljanje nije svuda isto – ne treba smetnuti s uma da je ovo tipično ideološko korišćenje stereotipa odnosno određenog opšteg mesta. Zagubljeni izvor – ili zanemareni izvor – nadoknađuje se nekim ideološkim istočnikom. To se opaža na širokom prostoru onoga što se imenuje kao evropska desnica pa, naravno, i onoga što se dosta neodređeno naziva nova srpska desnica. Poznati istoričar ideja, posebno ideja evropske ekstremne desnice M. Winock nudi neke repere za čitanje svih transformacija konzervativne misli. Konzervativna misao, pa s njom i misao ekstremne desnice je „čvrsta i postojana politička tendencija ali kao koncept nešto dosta slabo i neodređeno“²⁶. U jednom svoj drugom delu isti istraživač naglašava da je misao „populističke ili nacional-populističke desnice uvek nešto potonje“ pri čemu misli na sistem varijacija u kojem se izvorna misao gubi. I zaista, ta se tendencija može pratiti od 1796. kada se pojavljuje glasovito delo J. de Mestra pa sve do 1989. kada je Evropa obeležila dvesta godina od velike revolucije, koju su konzervativni mislioci obznanili svojim glasilom *L'Anti-89*²⁷. U jednom drugom delu pomenuti istraživač suštinu takvog trajanja stereotipa svodi na pojavu nacionalizma u

²⁶ Michel Winock: *Histoire de l'extrême droite en France*, Seuil, Paris, 1994.

²⁷ Ibid. p. 17.

kojem se koncentrišu konsekvence te „reakcionarne“ misli. Važno je jedno njegovo drugo zapažanje. Da ne bi bilo zabune – jer se nacionalizam kao pojam javlja relativno kasno – on pravi razliku u poimanju nacionalizma, odnosno, nudi jednu jednu skicu tipologije nacionalizma koja često nedostaje. Naime, postoji „otvoreni nacionalizam koji je proizašao iz optimističke filozofije Prosvećenosti i sećanja na Revoluciju recimo kod starog Mislea ili kasnije De Gola, i zatvoreni nacionalizam koji je izraz jedne pesimističke vizije ljudskog društva“²⁸. U delima ekstermnih desničara – kod nas posebno – primat dobija tip zatvorenog nacionalizma koji se izvodi iz konzervativne misli.

Najteže je s pomenutom granicom jer se nacionalizam pokriva rodoljubivom frazom.

Smisao konzervativne misli – u obliku nacionalizma – najčešće se manifestuje populističkim nabojem u određenim istorijskim razdobljima. To se može videti po jednom tipičnom konzervativnom klišeju koji se redovno koristi. Antisemitizam naime opstaje u sredinama u kojima jevreja više nema. Obrazac se gradi ne prema izvoru već prema nekom drugom istočniku i opstaje kao antisemit-ska „misao“ jezika mržnje i netolerancije. Tu se pominje jedan karakterističan primer koji je sasvim jednostavan. Godine 1910. Francusku su bile zadesile velike poplave pa je i Pariz bio potopljen, izlila se Sena i s jednog kraja grada do drugog se moralo ići čamcima. Kada je voda došla do prvog sprata stana u kojem je stanovao E. Drumont – pisac čuvenog antisemitskog dela – on je tvrdio da su i za to krivi Jevreji. „Objašnjenje“ je bilo utemeljeno na formalnologičkoj matrici od koje on nije odstupao jer navodno na čelu velikih kompanija za eksploataciju šuma su sve sami Jevreji i oni su smišljeno sekli šumu kako bi uništili Francusku. Malo je ovaj „mislilac“ mario za to što na čelu kompanija nisu bili sve sami Jevreji ali je tumačenje bilo u skladu s jednim vekovima korišćenim

²⁸ Michel Winock: *Nationalisme, antisémitisme et fascisme en France*, Seuil, Paris 1990.

stereotipom – ima ga i kod starog J. de Mestra – i on je i sada aktivan. To se mnogo vekova kasnije sreće svuda i uvek u sredinama gde Jevreja i nema i „objašnjenje“ je isto – teško je naći antisemitiskog borca koji se ne služi ovakvi klišeom²⁹. Za antisemitizam nisu potrebni Jevreji, a nije ih mnogo bilo ni kada je glasoviti žički vladika ispisivao svoje „misli“ o Jevrejima koji su krivi za sva zla u krilu moderne civilizacije³⁰. Konzervativni stereotip je naravno uvek isti, ali nisu iste okolnosti u kojima se on primenjuje.

M. Winock je i ovde u pravu – konzervativni kliše u ključu zatvorenog nacionalizma se „redovno manifestuje ali su mu načini nejednaki“ i u biti zavise od mesta i istorijskih okolnosti. Kao misao on je bez kreativne snage, ali mu je ideološka snaga nešto što se nikako ne bi smelo potcenjivati. U društvima koja imaju stabilne demokratske institucije i kontinuitet demokratskog razvoja takvi klišei nisu dominantni niti važe kao misao, ali u društvima nedovršenog tipa, posebno u malim zatvorenim ruralnim zajednicama takva „misao“ ima ulogu dominantnog faktora. Ona se označava kao „nacionalna misao“ pri čemu se prenebregava da misao kao takva ne podrazumeva nacionalni predznak, odnosno, da on u tom slučaju ništa ne znači. To se vidi na primerima iz istorije recepcije konzervativne misli, posebno ruske slovenofilske misli kod nas, s tim što proces te recepcije još nije okončan.

Gotovi obrasci ili stereotipi do te mere su osamostaljeni da predstavljaju problem i sledbenicima takve misli.

Problem je zaista složen, iako se može učiniti da nije tako – stereotipi su postali i izvori i istočnici, pa se prema njima ukupna konzervativna misao i vrednuje.

(Iz publikacije *Srpska konzervativna misao*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2003)

²⁹ Ibid. p. 79.

³⁰ *La pensée russe*, – na ruskom – Nb. 4063. Paris, 1995.